

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОГО ГЕНОЦИДУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Для кваліфікації злочину як геноциду згідно з Конвенцією ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року (далі – Конвенція про геноцид) ключовим є визначення наміру знищити, цілком або частково, якунебудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку. Існування такого наміру радянської влади щодо української нації у більшості науковців не викликає сумніву і підтверджується документально. Дискусійним залишається питання, коли виник цей намір і, відповідно, які часові рамки радянського геноциду проти української нації. Деякі науковці вказують на початок геноциду з 1920 року і розглядають геноцид проти української нації в широкому контексті аж до кінця 50-х років ХХ століття або й далі; інші звужують геноцид в Україні до Голодомору 1932–1933 років або й до окремих місяців Голодомору. У цьому розділі я проаналізую зазначені погляди, які свідчать про тенденцію до розширеного тлумачення Конвенції про геноцид у доктрині, і запропоную своє бачення Голодомору 1932–1933 років у контексті геноциду проти української нації з урахуванням елементів геноциду, як вони визначені в Римському Статуті Міжнародного Кримінального суду (1998 р.) та в «Елементах злочинів» (2000 р.).

РАФАЕЛЬ ЛЕМКІН ПРО РАДЯНСЬКИЙ ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ

Першим юристом-міжнародником, який розглянув голод 1932–1933 років в Україні в ширшому контексті геноциду проти української нації, був автор терміна «геноцид» і батько Конвенції про геноцид Рафаель Лемкін. Саме Р. Лемкін назвав

це винищення української нації класичним прикладом радянського геноциду та найдовшим і найширшим експериментом русифікації¹. Як пише Р. Лемкін, українська нація була занадто чисельною, щоб бути цілковито знищеною. Однак «її релігійний, інтелектуальний і політичний провід – добірні і вирішальні частини нації – є доволі нечисельними, тож їх легко ліквідувати»².

У своїй статті «Радянський геноцид в Україні» Р. Лемкін представив геноцид української нації як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії:

- 1) знищення інтелігенції – мозку нації у 1920-му, 1926-му і знову в 1930–1933 роках, коли вчителі, письменники, митці, мислителі і політичні діячі були вбиті, ув'язнені або депортовані;
- 2) знищення національної Церкви – «душі» України. Між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву, її митрополита Липківського і 10 000 священників. Подібної долі зазнала Українська католицька церква, коли в Західній Україні було встановлено радянську владу;
- 3) винищення значної частини українських селян – хранителів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Проти них було застосовано найстрашнішу зброю – зморювання голодом;
- 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень³.

На всіх чотирьох фазах систематичного нищення української нації національний характер цієї операції, як зазначав Р. Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії («the repository») національного духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією» (that make them «a culture and a nation»), не кажучи вже про інтелігенцію і духовенство.

Значно пізніше, у 1995 році, Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії (далі – МКТЮ) у справі

---

¹ Рафаель Лемкін. Радянський геноцид в Україні // Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Редактор Роман Сербин. – К.: Майстерня книги, 2009. – С. 37.

² Там само. – С. 38.

³ Там само. – С. 38–41.

Елісіча (the *Jelisić* case) заявив, що «геноцидний намір може виявлятися у двох формах: з одного боку, намір знищити велику кількість членів групи і, з іншого боку, намір вчинити більш вибіркове знищення, коли мішенню є певні члени групи, “через той вплив, який матиме їхнє зникнення на виживання цієї групи як такої”» («the intent to pursue a more selective destruction targeting only certain members of the group “because of the impact their disappearance would have on the survival of group as such”») ¹. У радянському геноциді в Україні бачимо обидва вияви наміру геноциду – і знищення великої частини національної групи через винищення голодом мільйонів селян, і більш вибіркове знищення інтелігенції, церковнослужителів, що мало вкрай негативні наслідки для виживання української нації.

Аналіз Рафаелем Лемкіним українського геноциду став новим підходом до вивчення Голодомору. Як зазначає Роман Сербин, «західні науковці та політики зазвичай звертали увагу на зморювання українських селян голодом і лише побічно торкалися одночасного знищення інших верств українського населення. Лемкін став першим західним науковцем, який дав всеосяжне представлення нищення української нації в цілості комуністичним режимом, першим, хто розглянув нищення української інтелігенції та ліквідацію Української Православної Церкви не як побічні явища, а як невід’ємну складову частину геноцидного акту» ². Як зазначає Р. Сербин, цей аналіз чотириступеневого знищення української нації є основним внеском Р. Лемкіна у вивчення українського геноциду ³.

Рафаель Лемкін завершив свою доповідь висновком про те, що це було не просто масове вбивство (a case of mass murder). Це був геноцид, винищення не лише окремих осіб, а й культури та нації. Навіть якби було можливо досягти цього (винищення культур і націй) без страждань, ми б однаково були змушені це засудити, бо все те, що формує націю –

---

¹ *Prosecutor v. Jelisić*, Case No. IT-95-10, at para. 82.

² Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду // *Rafael Lemkin. Soviet Genocide in Ukraine. Article in 28 languages / Editor Roman Serbyn*. – Kyiv: Maisternia Knyhy, 2009. – P. 27.

³ *Serbyn R. Rafael Lemkin on the Ukrainian genocide // The Holodomor Studies*. – 2009. – Vol. 1.

споріднення умів, єдність ідей, мови і звичаїв, – становить один із найважливіших наших засобів цивілізації і прогресу¹.

Отже, як можна судити з дат, наведених Р. Лемкіним, радянський геноцид проти української нації тривав, на його думку, щонайменше з 1920 року до 1949 року. Однак ураховуючи те, що цю доповідь Р. Лемкін виголосив на відзначенні 20-річчя Великого Голоду в 1953 році, він не міг знати про подальші переслідування української інтелігенції, церкви, систематичний наступ на українську мову, культуру, грубі порушення прав людини та придушення будь-яких спроб їх захисту.

Інші вчені про Голодомор в Україні як геноцидне діяння

Погляд Рафаеля Лемкіна на Голодомор 1932–1933 років в Україні як один з актів радянського геноциду був підтверджений багатьма науковцями. Серед останніх праць – збірник матеріалів для читання «The Genocide Studies Reader» (2009 р.) американського правника Самуеля Тоттена і австралійського історика Поля Бартропа, які чітко виокремлюють усі елементи злочину геноциду в Голодоморі 1932–1933 років в Україні. Як зазначають С. Тоттен і П. Бартроп, в Україні протягом 1932–1933 років було заморено голодом між 5 і 7 млн селян, більшість із яких була етнічними українцями, через штучний радянський голод у результаті того, що уряд Сталіна вилучив весь урожай і навіть засоби виготовлення їжі. У цьому випадку величезна кількість смертей була продуктом ідеологічно спланованого соціального винищення. Мета була знищити так званих куркулів, однак фактично мішенню став кожен, хто підтримував українізацію (український націоналізм, свободу, вираження своєї культури), включно з найбільш бідними. Супроводжувала цю поведінку насильницька руйнація різних релігійних і національних груп та русифікація. Геноцид, продукт екстремального вияву соціальної технології, трансформував традиційні форми землевласності та землекористування і буквально спустошив село від усього, що могли споживати селяни. С. Тоттен і П. Бартроп доходять

---

¹ Рафаель Лемкін. Зазнач. праця. – С. 42.

висновку про те, що навіть за найточнішим (strictest) визначенням геноциду масові знищення, здійснені радянським режимом, можна класифікувати як геноцид, і відносять Голодомор 1932–1933 років в Україні до трьох основних геноцидів першої половини ХХ ст., поряд з геноцидом вірмен і Голокостом¹.

У цілому, багато науковців, які вивчали питання Голодомору, доходили висновку про геноцидний характер цього злочину, наводили аргументи щодо його умисного характеру і розглядали його в ширшому контексті радянського геноциду в Україні. Зокрема, Голодомор 1932–1933 років був визначений як геноцид такими відомими науковцями, як Джеймс Мейс, Ален Безансон, Роман Сербин та ін.²

Гелен Фейн писала, що «навмисні голодомори були застосовані як засоби геноциду в Радянській Україні в 1932–1933, у Варшавському гетто в 1941–42, а також в інших регіонах, населених євреями під час Голокосту»³. Андреа Граціозі зазначає, що відповідь на запитання про український геноцид не може не бути ствердною, хоч і вважає Голодомор якісно відмінною формою геноциду порівняно з Голокостом⁴.

Девід Дж. Шефер підкреслював причинно-наслідковий зв'язок між опором, який чинили українські селяни колективізації, і голодом в Україні в 1930-х роках, зазначаючи: «У відповідь на сильний опір українських селян колективізації в сільському господарстві радянські органи влади закрили український кордон і перешкодили українцям залишити охоплені голодом регіони. Від 4,8 до 10 мільйонів людей були заморені голодом»⁵.

---

¹ *Bartrop P. R. and Totten S. The History of Genocide: An Overview in The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 135–136.*

² *Mace J. E. Soviet Man-Made Famine in Ukraine // Century of Genocide: Eye Witness Accounts and Critical Views / Samuel Totten et al. – Routledge, 1997; Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2007. – С. 12, 29, 114; Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // The Ukrainian Quarterly. – 2006. – Vol. LXII, N. 2. – P. 186–204.*

³ *Fein H. Discriminating Genocide from War Crimes: Vietnam and Afganistan Reexamined // Denver J. Int'l L. & Policy. – 1993. – Vol. 22. – P. 33.*

⁴ *Граціозі А. До читачів українського видання «Листів з Харкова» // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Упоряд. Андреа Граціозі. – Харків: Фоліо, 2007. – С. 42–43.*

⁵ *Scheffer D. J. Toward a Modern Doctrine of Humanitarian Intervention // Univ. Toledo L. Rev. – 1992. – Vol. 23. – P. 254.*

Рет Р. Людвіковський наголошує на відсутності будь-яких заходів уряду щодо полегшення становища селян, які помирали від голоду, і називає голод в Україні «забутим голокостом», оскільки Сталін збував мільйони тонн пшениці на західних ринках, тоді як в Україні чоловіки, жінки і діти помирали від голоду по 25 тисяч щоденно або сімнадцять людей щохвилини¹.

Як зазначає Джона Голдберг, «під час Голодомору українська культура систематично знищувалася російськими советами, які розглядали її як меншовартісну чи залишкову» («under the *Holodomor*, Ukrainian culture was systematically erased by the Russian Soviets, who saw it as inferior or expendable») ². Це далеко не повний перелік аргументів, які наводять науковці в підтвердження геноцидного характеру Голодомору та його здійснення в ширшому контексті знищення української нації.

Проводячи паралелі з політикою Кремля в Балтійських країнах, цікаво звернутися до статті Лорі Малксоо «Радянський геноцид? Комуністичні масові депортації в Балтійських країнах і міжнародне право» («Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law»), в якій автор відповідає на питання, «чи коректно застосовувати поняття “геноцид” у контексті радянських злочинів у Балтійських країнах» ³. Л. Малксоо доходить висновку, що репресивні дії СРСР у Балтійських країнах були спрямовані на «знищення» людей, які були найбільш рішуче налаштовані втілювати мрію про незалежну державність, ґрунтовану на «не радянських» принципах правління («who would be most determined to carry on the will for independent statehood, based on “non-Soviet” principles of government»). Балтійські національні групи повинні були трансформуватись у щось інше, в частину «радянського народу», і сталінською передумовою для права осіб і груп на існування була їхня готовність підкоритися такій насильницькій трансформації ідентичності ⁴.

---

¹ Ludwikowski R. R. Searching for a New Constitutional Model for East-Central Europe // *Syracuse J. Int'l L. and Commerce*. – 1991. – Vol. 17. – P. 109.

² Goldberg J. The genocide loophole. Claims of the 'greater good' too often let mass murderers off the hook. – April 8, 2008 // <http://articles.latimes.com/2008/apr/08/opinion/oe-goldberg8>.

³ Malksoo L. Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law // *Leiden Journal of Int'l Law*. – 2001. – Vol. 14. – P. 761.

⁴ Ibid. – P. 784–785.

Історик Дж. Отто Поль застосовує визначення геноциду в Конвенції про геноцид до радянських депортацій народів і доводить, що сталінська політика відповідає пункту «навмисне створення для групи умов життя, розрахованих на її фізичне знищення цілком або частково»¹,

ЕЛЕМЕНТИ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ ЗГІДНО З РИМСЬКИМ СТАТУТОМ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

У статті 6 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), яка повністю відповідає ст. II Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, геноцид визначається як «такі акти, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку (*mens rea*)», і перераховуються такі матеріальні елементи злочину геноциду (*actus reus*):

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних пошкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її;
- г) заходи, розраховані на запобігання дітородінню у середовищі такої групи;
- д) насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу».

Підготовча комісія завершила цей документ у червні 2000 року, і текст «Елементів злочинів» було прийнято. Римський Статут МКС передбачає таке окреме додаткове джерело застосування, як «Елементи злочинів». Вони приймаються більшістю у дві третини голосів членів Асамблеї держав-учасниць. Відповідно до ст. 21 Римського Статуту МКС застосовує, насамперед, цей Статут, Елементи злочинів (*Elements of Crimes*), Правила щодо процедури та доказів (*Rules of Procedure and Evidence*), а також, де це доцільно, – договори і принципи та норми міжнародного права, у тому числі визнані принципи

---

¹ J. Otto Pohl. *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*. – Praeger, 1999. – P. 2–3.

міжнародного права збройних конфліктів. Крім того, МКС може застосовувати загальні принципи права, а також принципи і норми права як вони витлумачені в його попередніх рішеннях. Як бачимо, «Елементи злочинів» геноциду, злочинів проти людства і воєнних злочинів, щодо яких МКС має юрисдикцію, виділені як окреме джерело права, яке застосовує МКС. Згідно зі ст. 9 Римського Статуту «Елементи злочинів» повинні допомагати Суду в тлумаченні та застосуванні статей 6, 7, 8 Статуту МКС, які стосуються зазначених злочинів.

Елементи злочинів стосуються усіх зазначених у ст. 6 Римського Статуту актів геноциду. Ці елементи структуруються за такими принципами: 1) оскільки елементи злочинів сконцентровані на поведінці, наслідках і обставинах кожного окремого злочину, вони зазвичай перераховуються саме у такому порядку; 2) коли необхідно, після поведінки, наслідків і обставин зазначається конкретний елемент усвідомлення (mental element); 3) насамкінець вказуються контекстуальні обставини (contextual circumstances)¹.

Згідно зі ст. 30 Статуту МКС, якщо не передбачено інше, особу можна притягти до кримінальної відповідальності і покарати за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, лише в тому випадку, коли **матеріальні елементи** злочину здійснені з **наміром** (intent) і **знанням** (knowledge). Особа має намір вчинити злочин, коли а) щодо поведінки, ця особа має на меті брати участь у цій поведінці (in relation to conduct, that person means to engage in the conduct); б) щодо певного наслідку, ця особа має намір спричинити такий наслідок чи усвідомлює, що він настане в результаті такої послідовності подій (in relation to a consequence, that person means to cause that consequence or is aware that it will occur in the ordinary course of events). Стаття 30 також передбачає, що «знання» (knowledge) означає усвідомлення того, що обставини існують чи наслідки матимуть місце за нормального перебігу подій ('knowledge' means awareness that a circumstance exists or a consequence will occur in the ordinary course of events).

---

¹ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC available at <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> at 7.

Якщо в «Елементах злочинів» немає жодного натяку на усвідомлення (mental element) певної поведінки, наслідків чи умов, передбачається, що застосовується відповідний елемент усвідомлення, тобто намір, знання чи обидва ці елементи, передбачені у ст. 30¹.

Наявність наміру знищити цілком або частково групу як таку є надзвичайно важливою для кваліфікації злочину як геноциду, а саме для встановлення того, чи держава порушила свої зобов'язання згідно з Конвенцією про геноцид. На це особливу увагу звернув Міжнародний Суд Справедливості ООН (далі – МСС), коли, у відповідь на звернення Федеративної Республіки Югославія у 1999 році до МСС щодо вжиття тимчасових заходів, Суд у своєму наказі (order) зазначив: у вирішенні цієї справи по суті схоже на те, що бомбардування НАТО мало елемент наміру знищити групу людей як таку². Інший приклад важливості встановлення, чи був намір знищити, цілком або частково, певну групу, і чи ці дії приписуються державі – справа Боснії-Герцеговини проти Югославії «*Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*». У своєму наказі по цій справі МСС визнав наявність до великої міри ймовірності того, що акти геноциду мали місце.

Серед обставин, які можуть свідчити про наявність наміру здійснити геноцид, Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (далі – МКТР) відзначав масштаб і природу вчинених звірств, факт умисного чи систематичного винищення (deliberately or systematically targeting) жертв певної групи, загальну політичну доктрину виконавців злочину, повторення таких актів, промови і проекти, що готували ґрунт для знищення³.

Як зазначає Л. Малксоо, злочин геноциду може мати два рівні. Передусім це індивідуальний злочин, і в цьому випадку

¹ Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC available at <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> at 7.

² Див.: *Legality of the Use of Force (FRU v. UK)* (Request for Interim Measures) // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 35; *Legality of the Use of Force (FRY v. France)* // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 27.

³ *Prosecutor v. Acayesu* // ICTR-96-4-T. – Paras. 523–524.

питання полягає в тому, чи ця конкретна особа діяла з наміром знищити певну групу. Однак геноцид може також мати «державний рівень» – бути спланованим і організованим кількома індивідами, які діють як найвищі державні органи. Їхній («державний») намір необов'язково передбачає геноцидний намір державних службовців нижчого рівня¹. Л. Малксоо посилається на Джеймса Мейса, який справедливо зазначає в контексті сталінських репресій, що «за таких обставин підлеглі могли бути абсолютно необізнаними з основною причиною (*rationale*) таких дій або офіційна причина могла не відповідати реальності. В такій ситуації у нас не залишається іншого вибору, ніж спробувати екстраполювати намір з доказів, що впливають з обставин» («[i]n such circumstances, subordinates might well be unaware as to the rationale for a given action or the official reason might not be the real one. We have little choice, in such a situation, but to attempt to extrapolate intent from circumstantial evidence»)².

Щодо матеріальних елементів злочину геноциду, то в Римському Статуті МКС немає чіткого їх визначення. Підготувача комісія, яка працювала над проектом «Елементів злочинів», визнала, що «матеріальні елементи» злочину належать до специфічних елементів визначення злочинів згідно зі ст. 6-8 Римського Статуту. Це стосується поведінки чи дії, описаної у визначенні; будь-яких наслідків, які можуть бути визначені на додаток до поведінки; а також фактичних обставин, які роблять визначення більш чітким (*qualify the definition*)³. Такий підхід був застосований у проекті остаточного тексту «Елементів злочинів», структура яких охоплює поведінку, наслідки та обставини.

---

¹ *Malksoo L. Op. cit.* – P. 780.

² *Mace J. E. Genocide in the USSR // Charny I. W. (ed.), Genocide. A Critical Bibliographic Review.* – New York, 1988. – P. 118.

³ *Piragoff D. K. in Triffterer O. (ed.) Commentary on the Rome Statute (1999);* див. у: Michteld Boot, *Genocide, Crimes against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court.* – Antwerpen, Oxford, New York: Intersentia, 2002.

Визначення елементів злочину геноциду
в Голодоморі 1932–1933 років в Україні
згідно з Римським Статутом
Міжнародного кримінального суду

Міжнародний кримінальний суд не може розглядати справу про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Це однозначно впливає і з самого Статуту – Суд має часову юрисдикцію лише щодо тих злочинів, які були вчинені після набуття чинності Римським Статутом. Однак виходячи з того, що, з одного боку, Статут кодифікує норми міжнародного кримінального права щодо відповідальності за злочини геноциду, проти людства, воєнні злочини та злочин агресії, які діяли до нього, а з іншого, геноцид є злочином згідно з міжнародним звичаєвим правом, і заборона геноциду є нормою *jus cogens*, доцільним видається розглянути поняття елементів злочину геноциду, як вони визначені в Римському Статуті та в тексті «Елементів злочинів», і проаналізувати елементи злочину геноциду в Голодоморі 1932–1933 років в Україні.

Серед зазначених у статті 6 Римського Статуту МКС, що повністю відповідає ст. II Конвенції про геноцид, актів геноциду, щодо Голодомору можна застосувати всі зазначені акти. Навіть перший геноцидний акт – вбивство членів групи – відбувся через убивство голодом. Як зазначено в «Елементах злочинів», термін «вбив» є взаємозамінним із терміном «спричинив смерть» (the term 'killed' is interchangeable with the term 'caused death'). Проте найчастіше до Голодомору застосовують третій пункт – «навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її».

У тексті «Елементів злочинів» у цьому діянні виокремлено такі елементи:

1. Злочинець створив для однієї чи більше осіб певні умови життя (The perpetrator inflicted certain conditions of life upon one or more persons).
2. Така особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи (Such person or persons belonged to a particular national, ethnical, racial or religious group).

3. Злочинець мав намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (The perpetrator intended to destroy, in whole or in part, that national, ethnical, racial or religious group, as such).
4. Умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково (The conditions of life were calculated to bring about the physical destruction of that group, in whole or in part).
5. Ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що сама могла спричинити таке знищення (The conduct took place in the context of a manifest pattern of similar conduct directed against that group or was conduct that could itself effect such destruction) ¹.

Кожен із зазначених елементів злочинів геноциду можна знайти в Голодоморі 1932-1933 років в Україні. Зокрема, щодо створення для осіб певних умов життя, без сумніву, голод був штучно викликаний встановленням непомірних квот на зерно та вилученням спершу всього зерна, що було у селян, а потім і всіх харчів. Серед правових джерел це підтверджується передусім у нормативно-правових актах, прийнятих радянськими партійними органами СРСР і УСРР. Зокрема, 25 жовтня 1932 р. під головуванням С. В. Косіора Політбюро ЦК Компартії більшовиків України (КП(б)У) прийняло постанову «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» ², якою в десять разів збільшувався річний план. 30 жовтня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про заходи з посилення хлібозаготівель» ³, за якою від місцевих органів влади вимагалось не допустити продажу зерна та виробничих товарів в Україні і посилити судові репресії.

Це було спрямовано проти селян, переважна більшість яких була українцями, що є ознакою другого елементу злочину геноциду – особа чи особи належать до певної національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Селяни

---

¹ Elements of Crimes.

² <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>.

³ Там само.

становили питому частину української нації, а оскільки українізація на початку 30-х років ХХ ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала небезпечним для збереження України у складі Радянського Союзу, необхідним було знищити чи підірвати дух цієї питомої частини української нації. Як зазначив МКТЮ, «якщо специфічна частина групи є символічною для цілої групи, чи найголовнішою (суттєвою, essential) для її виживання, це може свідчити на користь того, що ця частина може бути визначена як істотна (важлива, суттєва, substantial) у рамках ст. 4» Статуту МКТЮ («if a specific part of a group is emblematic of the overall group, or is essential to its survival, that may support a finding that the part qualifies as substantial within the meaning of Article 4») ¹.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. ² чітко простежується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зазначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створити свої контрреволюційні осередки і організації. Згідно з п. 7, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, така, що не впливає з культурних інтересів населення,

---

¹ International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (2004). – P 1. Див.: *Paul R. Bartrop and Samuel Totten. "The History of Genocide: An Overview" in The Genocide Studies Reader / Ed. by S. Totten and Paul R. Bartrop. – New York and London: Routledge, 2009. – P. 35.*

² Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. // <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>.

небільшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. д.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давалися щодо Північного Кавказу, а саме: негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також усі газети і журнали, що видаються, з української мови на російську як зрозумілішу для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. Ще раз наголошую, що всі ці заходи зазначались у постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області».

Цей «національний» характер Голодомору підкреслює, серед іншого, Норман Наймарк у своїй книзі «Геноциди Сталіна»: «...майже половина усіх селянських повстань проти колективізації в 1930 році відбулися в Україні. Українські селяни були під “подвійною підозрою” (для центру. – М. А.): як селяни – контрреволюційний та безнадійно відсталий (патріархальний. – М. А.) в очах більшовиків клас – та як українці, які своїм націоналізмом та сповіданням власної окремішності драгували Сталіна та кремлівських керівників. Прихильники українського націоналізму серед інтелігенції зосереджували увагу в своїх творах та виступах на питомих рисах української національної культури, що збереглися

в українських селянських масах, а це тільки підсилювало підозри Сталіна до українського села»¹.

Третій елемент геноциду – намір злочинця знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, також чітко простежується в злочині Голодомору 1932–1933 років. Очевидно, що в жодному документі така злочинна влада, як комуністична, не вказувала на намір знищити шляхом голоду мільйони українських селян. Однак намір здійснити це імпліцитно виражений у багатьох нормативно-правових актах радянських органів влади, знайдених в архівах. Відомі вчені вбачають підтвердження такого наміру у багатьох історичних документах, мемуарах та свідченнях.

Як зазначає МКС, висновок про існування наміру й усвідомлення можна робити з відповідних фактів і обставин (Existence of intent and knowledge can be inferred from relevant facts and circumstances)². Тобто намір необов'язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у публічних усних промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину. Як вирішив МСС у справі *Bosnia-Herzegovina v. Yugoslavia*, достатньо, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено. Л. Малксоо ставить питання, чи загальні «докази, які випливають з обставин» (the general «circumstantial evidence») в контексті радянських репресій у Балтійських країнах можуть вказувати на злочин геноциду, і відповідає ствердно³.

Факти та обставини свідчать про існування таких елементів злочину Голодомору, необхідних для кваліфікації його як геноциду, як намір і усвідомлення цього злочину. Існує багато документів, які підтверджують, що влада знала про жахливе становище українських селян. Опубліковані не лише листи іноземних консулів, а й донесення самих секретних співробітників ГПУ УСРР про голод у різних регіонах України. Зокрема, в донесенні секретного співробітника Одеського обласного відділу ГПУ УСРР від 9 червня 1932 р.

---

¹ Наймарк Н. М. Геноциди Сталіна / пер. з англ. В. Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 65 (Naimark Norman M. Stalin's Genocides. – Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2010. – P. 71–72).

² Elements of Crimes.

³ Malksoo L. Op. cit. – P. 780.

повідомляється про голод серед селян, які вже не мають хліба¹. Таких свідчень обізнаності влади про вбивчий голод більше ніж достатньо.

Крім того, щодо елементів усвідомлення, які асоціюються з елементами оціночних суджень, такими, зокрема, що вміщують терміни «нелюдський» чи «жорстокий», в «Елементах злочинів» указано, що не є необхідним, щоб злочинець особисто робив таке оціночне судження, якщо не зазначено протилежне (With respect to mental elements associated with elements involving value judgement, such as those using the terms 'inhumane' or 'severe', it is not necessary that the perpetrator personally completed a particular value judgement, unless otherwise indicated)².

Як згадано вище, Л. Малксоо виокремлює два рівні наміру в злочині геноциду і вважає, що «державний» намір необов'язково передбачає намір вчинити геноцид службовцями нижчих органів влади і не доводить автоматично, що, наприклад, службовець НКВД, виконуючи наказ керівника, готував і здійснював масові депортації і був співучасником злочину геноциду (had a *dolus specialis* of the crime of genocide). Такий намір слід доводити в кожному окремому випадку³. Зокрема, пише Л. Малксоо, у 1995 році був звинувачений у злочині геноциду і засуджений до пожиттєвого ув'язнення колишній керівник КДБ Латвії Альфонс Новікс. Наступного року він помер у в'язниці. В травні 2000 р. Міхаїл Фарбтух був звинувачений у геноциді за депортацію 31 латвійської сім'ї до Сибіру в 1941 році⁴. У цілому, за період до 2001 р. обвинувачення в геноциді були винесені 71 латвійським і 72 литовськими судами, а це підтверджує той факт, що загальні «докази, що впливають з обставин» (the general «circumstantial evidence») в контексті радянських репресій у балтійських країнах вказують на злочин «геноциду».

---

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавринюк. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 280.

² Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC available at <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/> at 7.

³ Malksoo L. Op. cit. – P. 780, 785.

⁴ Див.: Maksoo L. Op. cit.; I. Ziemele. The Application of International Law in the Baltic States, 40 German Yearbook of International Law 243, at 261 et seq. (1997).

Четвертий елемент злочину геноциду – умови життя були розраховані на фізичне знищення цієї групи, цілком або частково. Зокрема, Косіор і Чубар дістали право зупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними виконання хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод у цих селах. Така постанова торкалася лише українських сіл.

Серед заходів, спрямованих на фізичне знищення українських селян, можна, зокрема, назвати режим «чорних дощок», який був також введений саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 р. система «чорних дощок» була запроваджена на Кубані, в районах, заселених українцями. 18 листопада 1932 р. постановою ЦК КП(б)У «чорні дошки» були введені в Україні, і вже 6 грудня 1932 р. була оприлюднена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на «чорну дошку» шести сіл України. Поступово до цього списку додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. до «чорної дошки» потрапили господарства ще 22 районів. У цілому, на «чорні дошки» були занесені колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн людей¹. Села оточувалися збройними загонами, усі продовольчі та насінневі запаси звідти вивозили, заборонялася торгівля та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на «чорну дошку» автоматично означало винищення голодом мешканців цих сіл.

Поряд із заходами щодо непомірних хлібозаготівель і покарань за неспроможність виконати плани, вживалися заходи щодо заборони виїзду за межі України. Зокрема, 15 листопада 1932 р. було ухвалено рішення Політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», за якою видача паспортів селянам не передбачалась, а в січні 1933 р. директивою Сталіна заборонявся виїзд селян з території УСРР та Кубані по хліб на інші території Радянського Союзу².

---

¹ Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2007. – С. 39.

² Директива ЦК ВКП(б) і Совнаркома СССР «О недопущении массового выезда крестьян», 22 января 1933 г. // Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – С. 42.

Є й інші правові документи, які свідчать про умисне створення умов, розрахованих на фізичне знищення українських селян. Зокрема, звіт Німецького уряду щодо Вінниці 1944 р.¹ «вміщує незаконні акти уряду СРСР, переважно у Вінниці під час організованого терору-голоду (the engineered terror-famine) 1932–1933 років»².

Навіть цей далеко не повний перелік нормативно-правових актів СРСР та УСРР свідчить про Голодомор 1932–1933 років як спланований акт геноциду українського народу з чітким наміром знищити його питому групу – селян.

Норман Наймарк підкреслює, що українцям – на відміну від росіян та білорусів – не дали жодної змоги шукати чи отримувати допомогу, і є вагомими підстави (навіть переконливіші, ніж у випадку з казахами) вважати, що голод посилило або й навмисне загострило те саме сталінське керівництво, яке не тільки відмовилося вжити хоч якихось заходів на допомогу, а й навіть не дало змоги жертвам самостійно шукати поживу чи тікати з уражених регіонів³.

П'ятий елемент – ця дія відбулась у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, чи була дією, що сама могла спричинити таке знищення. Голодомор був організований як один із злочинів у серії інших дій, спрямованих на знищення, цілковите чи часткове, української нації. Як згадано вище, Рафаель Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти, 2) знищення національної церкви, 3) винищення значної частини українських селян і 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції, як зазначав Лемкін, був визначальним.

Усе зазначене вище свідчить про те, що Голодомор 1932–1933 років в Україні як акт навмисного створення для національної групи таких життєвих умов, що розраховані на

¹ German Government Report on Vinnytsia 1944 // The Tragedy of Vinnytsia Materials on Stalin's Policy of Extermination in Ukraine during the Great Purge, 1936–1938 / Ihor Kamenetsky ed. – Toronto–New York, 1989. – P. 91, 168–210.

² Див.: *Rezie R. C. O. The Ukrainian Constitution: Interpretation of the Citizens' Rights Provisions // Case Western Reserve J. of Int. L. – 1999. – Vol. 31. – P. 176.*

³ *Наймарк Н. М.* Зазнач. праця. – С. 67, 69 (*Norman Naimark. Op. cit. – P. 75, 78.*)

цілковите або часткове фізичне винищення її, містить усі п'ять елементів злочину геноциду.

Більше того, Голодомор був учинений також через такі дії, як «заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи», «заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи», «насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу». Останні дії можуть, зокрема, бути підтверджені тим, що лише на Київщині 1933 р. було зафіксовано 330 тисяч безпритульних дітей, які втратили батьків чи були покинуті ними в надії, що у великому місті малеча знайде собі шматочок хліба. Як зазначає Лемкін, «зіткнувшись з голодом у селі, тисячі людей покинули домівки і подалися до міст жєбрати їжу. Коли їх вилловлювали і висилали назад у села, вони залишали своїх дітей у містах у надії, що хоч ті зможуть вижити. Так, тільки в Харкові було залишено 18 тисяч дітей»¹.

Елементи зазначених дій різняться залежно від завданої шкоди чи вжитих заходів, однак вони були спрямовані проти осіб, які належали до української нації, і були здійснені в контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти цієї групи, або самі були такими діями, що могли спричинити таке знищення. Елемент усвідомлення (*mental element, mens rea*) таких дій був аналогічним (*similar*) – знищити, цілком або частково, українську національну групу як таку. У випадку насильної передачі дітей з однієї групи людей в іншу це були особи молодші 18 років, і злочинець (*the perpetrator*) знав або повинен був знати про це.

Післямова

Отже, дедалі більше науковців визнає, що жахливий голод 1932–1933 років в Україні відповідає критеріям злочину геноциду. Більше того, деякі з них доходять висновку, що загальний контекст радянських репресій в Україні, починаючи з 1920-х років, становив геноцид, і Голодомор 1932–1933 років був одним з актів геноциду, вчинений у контексті серії аналогічних дій, спрямованих проти української нації, або був

---

¹ Рафаель Лемкін. Зазнач. праця. – С. 40.

таким злочином, що сам міг спричинити таке знищення. Іншими словами, в широкому контексті Голодомор був організований як один із серії злочинів, спрямованих на знищення в ХХ ст. української нації цілком або частково. У вузькому сенсі Голодомор 1932–1933 років сам становив акт геноциду. Обидва погляди мають прихильників і не суперечать один одному.

Погляд, згідно з яким радянська політика в першій половині ХХ століття була спрямована винятково проти ворожих соціальних класів і насамперед проти куркулів, який усе ще підтримують деякі науковці, в своїй основі помилковий. Це була політика знищення «ворожих» національних і етнічних груп, і українська нація була першою в цьому списку. Як свідчать багато правових документів і доводять багато науковців, така політика знищення української нації була добре спланованою з початку 1920-х років і складалася щонайменше з чотирьох стадій винищення, починаючи з української інтелігенції, церкви, селян і переселення в Україну людей інших національностей (the fragmentation of the Ukrainian people). Кожна з цих стадій була злочинною поведінкою. Кульмінацією такої політики винищення української нації став Голодомор 1932–1933 років, коли мільйони людей були заморені голодом. У цілому геноцид в Україні в широкому контексті розширюється за межі лише 1932–1933 років, охоплює період від початку 1920-х років до щонайменше кінця 1940-х років і розглядається як серія геноцидних дій, спрямованих на знищення, цілком або частково, української нації.

Myroslava ANTONOVYCH

THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE
WITHIN THE CONTEXT OF THE SOVIET GENOCIDE
AGAINST THE UKRAINIAN NATION

This paper examines the general context of the Soviet repressions in Ukraine beginning in the early 1920s, and the 1932–1933 Holodomor as the culmination of this policy of destruction of the Ukrainian nation.

Following Rafael Lemkin and other scholars, the author argues that the 1932–1933 Holodomor in Ukraine, while constituting a genocidal act in itself, was also one of a series of such acts in the broader context of the Soviet genocide in Ukraine in the first half of the 20th century.

The article deals with the elements of the crime of genocide established under the Rome Statute of the International Criminal Court (ICC) and the “Elements of Crimes” adopted as a subsidiary source to the Rome Statute. Elements of the crime of genocide are analyzed with regard to the example of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine. The author draws the conclusion that all of the elements of the crime of genocide are present in the 1932–1933 Holodomor in Ukraine.

The author also comes to the conclusion that elements of genocidal acts such as “deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part”, “causing serious bodily or mental harm”, “imposing measures intended to prevent births”, “forcibly transferring children”, which constitute the *actus reus* of the crime of genocide, were present in the 1932–1933 Holodomor in Ukraine. The perpetrators intended to destroy, in whole or in part, the Ukrainian nation, and intentionally committed all of the above-mentioned genocidal acts against persons belonging to the Ukrainian nation. These acts took place in the context of a manifest pattern of similar acts directed against the same group or could themselves have effected such destruction.